

Tarih & Gelecek Dergisi

Journal of History & Future

Öğr. Gör.

İbrahim Burçin ASNA

Muş Alparslan Üniversitesi, FEF
Felsefe Bölümü,
burcinasna@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7242-2355

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted
Eser Geçmişi / Article Past: 21/04/2021 06/05/2021

Araştırma Makalesi

DOI: http://dx.doi.org/10.21551/jhf.925364

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Wittgenstein’da Söylenemeyen Üzerine

On the Unspeakable in Wittgenstein

Öz

Wittgenstein, “Tractatus adlı eserinde felsefi sorunları; mantıksal bir çerçevede dil oyunlarına dayandırarak çözmektedir. Wittgenstein, duygu ve düşüncelerin ifade edildiği dil olgularının gramatikal ve anlam boyutunun olduğunu; dilin bir iletişim aracı olarak düşünceleri farklı kalıplarda aktardığını; dilin düşünceleri örttüğünü ve dilin sınırında olan felsefenin de kritik bir felsefe olduğunu söylemektedir. Dilde belli bir uyumun zorunlu olduğunu ve bunun dilin sunduğu imkânlarla gerçekleşebileceğini söylemekte ve bu yapıların kelime ve cümlelerin uyumu neticesinde düşüncüyü, olguyu tanımladığını; olgulara karşılık gelmeyen “şey”lerin ise metafiziğin alanına girdiğini söylemektedir. “Söylenemeyen” olarak tanımladığımız bu ifadelerle ilgili olarak konuşulmaması gerektiğini konuşulacaksa da bir tasarımla mümkün olduğunu söylemektedir. Bu sebeple Wittgenstein, bu konular üzerine konuşulamayacağını ve susulması gerektiğini ifade etmektedir.

Wittgenstein’ın “dil oyunları” olarak tanımladığı gündelik yaşamdaki kelimelerin ve cümlelerin kullanımlarıyla sınırlandırılmış felsefi problemlerin dilin mantığının yanlış kullanımından kaynaklı olduğunu ve bunun çözümünün de yine felsefede aranması gerektiğini vurgulamaktadır. “Tractatus” adlı eserde; felsefi etkinliğin dil çözümlemesi olduğunu ve metafiziğin alanına giren konuların dil oyunları ile tanımlanabileceğini ifade etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dil, dünya, mantık, olgu, tasarım.

Abstract

Wittgenstein, in his work named “Tractatus”; solves philosophical problems based on language games in a logical framework. The language phenomena in which feelings and thoughts are expressed have a grammatical and meaningful dimension; he says that language, as a means of communication, conveys thoughts in different patterns. He says that language covers ideas and that philosophy at the edge of language is also a critical philosophy. He says that a certain harmony in language is mandatory

ATIF: ASNA İbrahim Burçin, “Wittgenstein’da Söylenemeyen Üzerine”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/2 (Haziran 2021), s. (667-678)

CITE: ASNA İbrahim Burçin, “On the Unspeakable in Wittgenstein”, *Journal of History and Future*, 7/2 (June 2021), pp. (667-678)

and that this can be achieved with the possibilities offered by the language. He argues that these structures define thought and phenomenon as a result of the harmony of words and sentences; He says that “things” that do not correspond to facts fall into the domain of metaphysics. Although it will be discussed that these expressions that we define as “unspeakable” should not be spoken about, they say that it is possible with a design.

For this reason, Wittgenstein states that these issues cannot be discussed and should be kept silent. He emphasizes that the philosophical problems that Wittgenstein defines as “language games” are limited to the use of words and sentences in daily life are caused by the misuse of the logic of the language and the solution of this should be sought in philosophy. In the work named “Tractatus”; He states that the philosophical activity is the analysis of language and the subjects that fall into the field of metaphysics can be defined by language games.

Key Words: Language, world, logic, phenomenon, design.

Giriş

Ludwig Wittgenstein, 1889’da Viyana’da dünyaya gelmiştir. O dönemin siyasal karışıklıkları yüzünden ailesi Yahudi kimliğini gizleyerek çocuklarını Katolik geleneklere göre yetiştirmiş ve aldığı dini eğitim dine mesafeli olmasına sebep olmuştur. Buna karşın ailenin sanata düşkünlüğü de onu her zaman sanatla iç içe kılmıştır. Bu durum ileriki yaşlarda heykel sanatına ilgi duymasına sebep olacaktır. Üç kardeşinin intiharı ve o yıllarda patlak veren I. Dünya Savaşı; onda ileriki yaşlarda depresif bir kişiliğin oluşmasına neden olmuştur. Eğitimine teknik lisede devam eden Wittgenstein, teknik liseden mezun olduğu için uçak mühendisliği alanında bir süre çalıştıktan sonra ilgi duyduğu felsefeye yönelmiştir. İşi bıraktıktan sonra kendisinden ve eserlerinden çok etkilendiği matematikçi-filozof Lord Bertrand Russell ile tanışmıştır. Ondan eğitim almak için 1912 yılında Cambridge Üniversitesi’ne gitti. 1917 yılına kadar bu üniversitede eğitimine devam etmiş ve ilk çalışmalarını tuttuğu günlüklerinde kaleme alarak “*Tractatus*” adlı eserini 1918 yılında yayımlamıştır. Birkaç yıl öğretmenlik yaptıktan sonra öğretmenlik yapmaktan vazgeçmiş ve mimarlık-heykeltıraşlığa ilgi duymuştur. 1930’lu yıllarda üniversiteye dönerek ve 1947 yılına kadar profesör olarak Cambridge Üniversitesi’nde çalışmıştır. Daha sonra İrlanda’da inzivaya çekilerek bütün ilgisini “*Felsefi Soruşturmalar*” adlı eserine yoğunlaştırmış ve 1949 yılında eserini bitirdikten sonra yakalandığı kanser hastalığına yenilerek 29 Nisan 1951’de vefat etmiştir. Sağlığında yayınlanan tek eseri “*Tractatus*” adlı eseridir.¹

Makalede konu olarak dilin yapısı, dilin-mantıkla ilişkisi, dilin yapaylığı, dilde yanlış kullanımdan kaynaklı felsefi problemler ve dilin din ile ilişkisi vb.. Bu konular hakkındaki Wittgenstein’in düşüncelerine yer verilerek aralarındaki anlam ilişkisi iki başlık altında makalede örneklenmiştir. Duygu ve düşüncelerin ifade edildiği dilde olgularının gramatikal ve anlam boyutunun ne olduğunun cevabı makalede aranarak “dil oyunları” başlığı altında bu konular incelenmiştir. Ona göre dilin sembollerinin olduğu ve mantık dilinde bu sembollerin bir karşılığının olduğu gerçeğidir. Wittgenstein’e göre bu ilişki daha çok dilin kendi kullanımından kaynaklı bir

1 P. Wijdeweld, *Wittgenstein Architect*, The Pepin Press, Singapore, 2000, s. 137.

zorunluluk olduğunu ve bu sembolleri doğru tanımlayarak mantıkla dilin gramatiğine uygun olarak felsefi problemlere çözüm bulunabileceğini ifade etmektedir. Bu çözümün ancak dil oyunlarıyla mümkün olduğunu ve bunu aşmak için de “ideal bir dil” yaratılmalıdır. Wittgenstein’e göre tüm felsefi sorunlar ancak dil araştırmalarıyla çözülebilir ve bu sorunların adresini “Felsefenin tamamı dil eleştirisidir” diyerek bizlere felsefenin asıl işlevinin ne olduğunu hatırlatmaktadır.² Makaleye konu olan “*Tractatus*” adlı eserde; dilin işlevleri, dilin sınırları, dil-anlam ilişkisi, dildeki gramatikal yanlışlar, dil-din ilişkisi, mantıksal felsefi ifadenin “şey”le olan ilişkisi, gerçek olmayanın araştırılması vb. konular makalede iki başlık altında incelenerek örneklenen konuların birbirleriyle olan ilişkileri incelenmiştir. İncelenen konuların genel çerçevesini “dil-düşünce” arasındaki ilişki oluşturup “dil oyunları”yla felsefi problemlerin çözümünün ne olduğu makalede araştırılmıştır.

1. Dil Oyunları: Dildeki Gramatikal Yapı

Wittgenstein düşüncesinde iki dönem söz konusudur. Wittgenstein’in birinci döneminde; felsefenin sınırlılığını neyin konuşulup konuşulamayacağını veya tartışabileceğini göstermek iddiasındadır. Bunu yaparken bilgidен yola çıkarak düşüncenin dile gelmiş olan ifadelerin yani “dil” in sınırlılığı veya sınırsızlığı üzerine modern felsefenin öncülerinden olmuştur. Ona göre felsefe mantıkla iç içedir. Felsefenin görevi mantıktan yola çıkarak düşünceyi, bilgiyi sınıflandırmak ve analiz etmektir. Bunu yaparken de dilin analizini üç şekilde yapmaktadır: Bunlar anlamlı, anlamsız ve anlam dışı dil kullanımlarıyla oluşan ifadelerdir. Bu sınıflandırmayı belli bir mantık sistematiği içinde dilin sunduğu imkânlar dâhilinde gerçekleştirebileceğini savunmaktadır. Bu sınıflandırmada anlamlı ifadelerin doğa bilimi alanında kullanılan ifadeler olduğunu söylemektedir. Bu ifadelere “önerme” dediğini ve önermelerin belli yöntemlerle doğru ve yanlış olduğunun ispatlanabileceğini savunmaktadır. Bu durumu bir “olgu durumu” olarak değerlendirip; anlaşılıp anlaşılama durumunu da ilgili önermenin doğruluğunun ve yanlışlığının sınırlılığını ortaya koyduğunu ifade etmektedir.

Dilin ikinci türden kullanımının anlamsız ifadelerin ortaya çıkmasını sağladığını ve doğa bilimleri gibi bir bilgiyi karşılamadığını ve mantık dâhilinde matematiğe karşılık gelen ifadeler olduğunu söylemektedir. Bu ifadeler doğru ve yanlış değeri aldığından önerme olduğunu ve dilin anlamsız kullanımında herhangi bir olgu durumunun tasvir edilemeyeceğini belirtmiştir. Bu dil “formel” bir dil olarak kullanılmaktadır. Kullanılan dil mantığın ve matematiğin dilidir. Bu dilin doğruluğu ve yanlışlığı terimlerin anlamlılığına bakılarak ancak anlaşılabilir. Bu dilin doğruluğu ve yanlışlığı terimlerin anlamlılığına bakılarak ancak anlaşılabilir.

Dilin üçüncü türden kullanımı ile ilgili diğer sınıflandırma da anlam-dışı ifadeler kategorisidir. Semantiğin, sentaksın ve mantıksal dilbilim kurallarına göre “söylenemeyenler” bu sınıfa girmektedir. Bu kategori dil kurallı bir dil örneği değildir. Bu dilde ifadeler olgusal bir gerçekliğe karşılık gelmediği gibi matematiksel ifadelere de karşılık gelmemektedir. Bu dil olgusal ve formel dil alanına girmeyen dil etkinliğidir. Örnek olarak: “Güzellik çirkinlikten daha özdeştir”. Wittgenstein’a göre bu türden bir ifade; ne olguları gösteren kurallı bir cümledir ne matematik ifadesi ne de bir inanma ifadesidir. Bu türden ifadeler sadece dili yanlış kullanmaktan kaynaklanmaktadır. Felsefedeki çoğu cümleler bu türden cümlelerdir. Bu cümlelerin felsefeden arındırılması gerekmektedir.

Wittgenstein, ilk dönem felsefesini “*Tractatus*” adlı eserde örnelemiştir. Bu eser B. Russell’in etkisinde yazılmış bir tür mantık felsefesi denemesidir. Felsefi problemleri mantıksal açıdan incelemekte ve dil felsefesi bağlamında ele almaktadır. Dil-dünya ilişkisini; dilin mantıksal yapısının ne olduğu sorusunda aramaktadır. Dilin sınırlarını belirlerken aslında felsefenin de sınırlarını bu eserde çizmiştir. Bilgi ve değeri hakkında düşüncelerini temellendirirken aklın ve mantıksal oluşun sınırlılığının nereye kadar gidebileceğini öngörmektedir. Bu sınırlılığın ölçüsü mantık dâhilinde olguların olduğunu ve dünyanın da bu olgulardan oluştuğunu ve değer alanının da dünyada yerinin olmadığını bir zorunluluk olarak değerlendirmektedir. Dil ile dünya arasındaki bu ilişki; dilin dünyanın sınırları içerisinde değerlendirilmektedir.³ Olgusal olma ile dünyada yaşam arasında bir paralellik olduğunu savunan Wittgenstein’a göre dilin sınırlılığı; yaşamın sınırlılığı çerçevesinde sınırlandırılmış ve dünyanın da sınırlılığının olgulardan kaynaklı olduğudur. Dünya ile yaşamı bir saymaktadır. İlk dönem eserlerinde temel amacı ideal bir dil yaratmaktır. Bu konudaki düşüncelerini “*Tractatus*”ta şöyle ifade etmektedir: “*Söylenbilir her ne varsa açıkça söylenebilir ve üzerine konuşulamayan şey hakkında ise susulmalı*”.⁴ İlk dönemde eserlerini daha çok mantıksal çözümlere giderken ikinci dönemde eserlerini dil-çözümsele felsefe anlayışlarını kaleme alarak örnelemiştir. Bu dönemi de simgeleyen yapıtı ise “*Felsefi Soruşturmalar*”dır. Oluşturmak istediği dil ile ilgili olarak Wittgenstein; cümlelerin birbiri ile bağlantı içinde olması sonucunda oluşan temel cümlelerden söz etmektedir. Bu konudaki temel dilbilgisi kurallarına baktığımız zaman; dilin seslerden örölü bir yapı olduğunu ve seslerin bir araya gelerek önce heceleri sonrada kelimeleri oluşturduğunu bilmemiz gerektiğidir. Bu ses kümelerinden oluşan kelimeler, zamanla belli kuralların sınırlılığıyla cümleleri oluşturmaktadır. Bu sınırlılığın ilk ölçütü kelimenin anlamla olan ilişkisidir. Bu konu daha çok imajla örneklenen bir çalışma alanıdır. Bu yapının diğer sınırlılığı da cümle yapısıdır. Bu anlamsal ve yapısal diziliş aslında düşüncenin ve duygunun dilin etkin ve işlevsel yapısından kaynaklıdır. Wittgenstein, bu işlevsel yapı üzerine dili sorgularken, dil yapı olarak nasıl oluşturulmalıdır? Sorusunu bizlere sordurmak istemektedir. Cümle, bu yapı içerisinde duygu, düşünce, fikir, bilgi, olgu aktarımı yapabilen dinleyicinin kafasında anlamsal olarak boşluk bırakmayan en büyük kelime grubu olarak karşımıza çıkmaktadır. Cümlelerin kelimelerden, kelimelerin kelime gruplarını oluşturarak cümle oluşturduklarını bilmemiz gerekmektedir. Cümle, kelimelerin bir araya gelmesinden oluşan bütündür. Meselâ: “Yeşil elbise” sıfat tamlaması, kelimelerin yerlerinin “Elbise yeşildir.” değiştirilmesiyle cümleye dönüşmüştür. Dolayısıyla kelimeler, ancak cümle içinde fiil kip-zaman ekleriyle çekime girerek anlam ve değer kazanmaktadır. Duygu ve düşünceler, ardı sıra kelime olarak örneklenip yargı bildirmesi yönüyle cümleyi meydana getirmektedir. Kelime ve kelime grupları cümlede aldıkları görev bakımından da sınıflandırılmaktadır. Buna göre, bütün unsurların yer aldığı tam bir cümlede şu öğeler bulunmaktadır: Özne, yüklem, nesne, dolaylı tümleç ve zarf tümleci. Ayrıca cümle içinde öge olarak tanımlanmayan “cümle dışı unsurlar” da görev almaktadır. Bunlar: Edatlar, bağlaçlar, ara sözlü cümleler, yan cümlecik ve bağımsız cümlelerdir. Dil bilgisi bağlamında bir cümle iki öge ve yardımcı öğelerden oluşmaktadır. Temel öğeler yüklem ve öznedir. Cümle yüklem olmadan asla kurulamaz ve bazen cümle sadece yüklemden oluşmaktadır. Yüklem cümlede görev yaparken hem anlam ve hem yapı olarak ikiye ayrılmaktadır: Fiil cümlesi ve isim cümlesi. Genel olarak yüklem

3 Ö. N. Soykan, *a.g.e.*, s. 50.

4 Ludwig Wittgenstein, *Tractatus*, *a.g.e.*, s.11.

cümlede fiil cümlesi olarak görev yapmaktadır.⁵ Yüklemle birlikte cümlede sözde özne de görev almaktadır. Cümle yapı olarak her zaman yüklem ve gerçek öznenen oluşmaktadır. Cümle yapısında önemli olan yüklem “yargı”yı üzerinde taşıyor oluşudur. Cümlede “yargı” neden önemlidir? Çünkü cümle kuruluşunda “yargı” fiilin iş, oluş ve hareketini bildirmektedir. Cümlede asıl yargıyı ve hükmü üzerinde taşıyan unsurdur ve çekimli halde bulunur. Temel öge cümlede bu yapı üzerine görev yaparken yardımcı öğeler de nesne, yer tümleci ve edat tümlecinden oluşmaktadır. Bazı dilbilimciler edat tümlecini zarf tümleci olarak da değerlendirmektedir. Yardımcı öğeler cümleyi yapı ve anlam olarak destekleyen, açıklayan ve pekiştiren öğeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yapısal ilişkiyi ana hatlarıyla örnekledikten sonra Wittgenstein, cümle yapılarını *Tractatus* eserinde şöyle ifade etmektedir: “*En yalın cümle, temel cümle, bir olgunun var olduğunu iddia eder*”.⁶ Burada temel cümle olan özne ve yüklem atıf yapmaktadır. “*Temel cümlelerin bir göstergesi, hiç bir temel cümlelerin onunla çatışma içinde olmamasıdır.*”⁷ Bu ifade de özne ve yüklem birbiriyle uyumlu olduğunu ifade etmektedir “*Temel cümle isimlerden oluşur. O isimlerin bir bağlantısı, bir zincirlemesidir*”.⁸ Sözcük türü olarak genellikle özne ve yüklem isimlerden oluştuğunu ve “*İsim, cümle içinde nesnenin yerini tutar*”⁹ diyerek görevlerinin ne olduğunu örneklemektedir. Bu örneklerden anlaşıldığı üzere cümlelerin belli bir yapı dahilinde kelimelerin bir araya gelmesinden oluşmaktadır. Bu sistemi bir tren rayına benzeten Wittgenstein, sonsuza uzanan rayların bir kuralın sınırsız uygulanmasına denk düştüğünü ifade etmektedir.¹⁰

Yukarıda örneklenen cümle yapılarının Wittgenstein ileri sürdüğü cümle yapılarıyla örtüşüğünü ve cümle olgusu üzerinden bu yapıların birer uyum içerisinde olması gerekmektedir. Bu zincirleme bağlantıda fiil yerine isim cümlelerini tercih ettiğini ve cümlelerde nesnenin önemli olduğunu vurgulamaktadır. Cümle içindeki kelimelerin bağlantı içinde olması durumunun keyfiyeti ortaya çıkardığını bu keyfiyetin “olgu” olarak adlandırılması gerektiğini ifade etmektedir. Bu keyfiyet eserde: “*Dünya, olduğu gibi olan her şeydir*” diyerek örneklenmektedir.¹¹ Dünyanın görünen gerçekliğine atıf yapılırken de “*Dünya olgular bütünüdür, şeyler (bütünü) değil*”¹² diyerek de dünyanın olgusal gerçekliğine atıf yapılmaktadır. Wittgenstein’a göre; cümle; olgunun ve gerçekliğin resmidir. Cümle ile gerçeklik yapı olarak birbirine uymaktadır. Bu olgusal gerçekliğe Noam Chomsky de dikkat çekmektedir. İnsanın sınırlı sayıda kelime ve sınırsız sayıda cümle üretebileceğini söylemektedir. Her dilin temel yapısının cümle düzeyinde ortaya çıktığını ve temelde ortak bir yapıya sahip olduğunu söylemektedir.¹³ Wittgenstein da mantıksal formun cümle içinde kendisini var ettiğini söylemektedir. *Tractatus* adlı eserinde bu durumu; “*Cümle bütün gerçekliği ortaya koyabilir, fakat gerçekliği ortaya koyabilmek için, onunla ortaklaşa sahip olması gereken şeyi, yani mantıksal formu ortaya koyamaz*”.¹⁴ Cümle dizilişlerinin belli bir

5 Nurettin Demir, *Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım*, Nobel Yay., İstanbul, 2010, s. 118.

6 Ludwig Wittgenstein, *Tractatus*, a.g.e., s.21.

7 Ludwig Wittgenstein, *Tractatus*, a.g.e., s.22.

8 Ludwig Wittgenstein, *Tractatus*, a.g.e., s.22.

9 Ludwig Wittgenstein, *Tractatus*, a.g.e., s.22.

10 Wittgenstein, Ludwig, *Tractatus. a.g.e.*, s.157.

11 Wittgenstein, Ludwig, *Tractatus. a.g.e.*, s.157.

12 Ludwig Wittgenstein, *Tractatus*, a.g.e., s.21.

13 Noam Chomsky, *Dil ve Zihin*, Bilge Su Yayıncılık, Ankara, 2011, s. 137.

14 Ludwig Wittgenstein, *Tractatus*, a.g.e., s.12.

düzen içinde olduğunu ve dünyadaki bütün dillerin belli kurallar dâhilinde dizildiğini bilmemiz gerekmektedir. Bu öge dizilişinin dilin kuralı olduğunu bilsek dahi Wittgenstein bir başka noktaya dikkat çekmektedir. O da “dilnin mantıksal formu” dur. Wittgenstein’a göre; “*Mantık cümleleri totolojidirler*”¹⁵ diyerek aslında mantık cümlelerinin analitik olduğunu da: “*Mantık cümleleri bu yüzden hiçbir şey söylemezler*”¹⁶ sözüyle örneklemektedir. Mantık cümleleri bir şey söylemeseler dahi kendi tutarlılığında açık ifadeler olarak kabul etmemiz gerektiğini ifade etmektedir. Bu cümleler mantıklı ve tutarlı cümlelerdir. Her cümle kendi içinde tutarlı ise düşüncelerde tutarlıdır. İlle de bir şey söylemeye gerek yoktur. Bir şeyler söyleyen cümle “olgu” yu ortaya koyuyor ise doğru cümleler doğa bilimlerini örnekleyen cümlelerdir. Tractatus’ta; “*Doğru cümlelerin bütünü, bütün doğa bilimidir (ya da doğa bilimlerinin toplamıdır)*”.¹⁷ Bu ilişki üzerine temellendirmeler yapılırsa; doğru cümlelerden doğru mantıksal formların oluştuğunu ve bir sonuç olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunmuştur. Bunun sonucu olarak doğa biliminin doğru cümleler sonucunda ortaya çıktığını savunmaktadır. Wittgenstein’a göre, bir şeyler söyleyen doğru cümleler doğa bilimleri cümleleridir ve bu doğru cümleler dünyayı olgular bütünü olarak tanımlamaktadır. Ayrıca doğa bilimi yanında “söylenemeyen” den söz etmektedir. Bu “söylenemeyen” e dair cümlelerin anlamsız olduğunu ifade etmektedir.

Wittgenstein “*Tractatus*”ta ileri sürdüğü ve savunduğu birçok görüşüne rağmen ikinci döneminde bu görüşlerinden farklı bir düşünce ortaya koymuştur. Birinci döneminde dilin işlevinin sadece nesnelere isimlendirmek ve gerçekliği mümkün olduğunca doğru ve tam bir şekilde resmetme ile sınırlı tutmuştur. Oysaki ikinci döneminde tersi bir tutum içine girmiştir. İkinci döneminde anahtar kelime “*Dil Oyunları*” kavramıdır.¹⁸ Birinci döneminde savunduğu tek bir dil durumunun aksine ikinci döneminde birden çok dil oyununun varlığından söz etmektedir. Buna rağmen ikinci ve birinci dönemler arasındaki bu farklılıklara rağmen ulaşılan sonuçlar noktasında bu dönemlerdeki felsefesi benzerlik noktasında kendisini göstermektedir. Örneğin birinci döneminde felsefi sorunların tartışıldığı dilin yeteri kadar açıklayıcı olmadığını şöyle dile getirmektedir; “*Felsefenin amacı düşüncelerin mantıksal açıklamasıdır. Felsefe bir öğreti değil, bir etkinliktir. Felsefi bir eser, esas itibarıyla, açıklamalardan oluşur. Felsefenin sonucu ‘felsefi cümleler’ değil, cümlelerin açık-seçik hale gelmesidir. Felsefe, sanki bulanık ve kaypak olan başka türlü cümleleri, açık kılmalı ve keskin bir şekilde sınırlamalıdır*”.¹⁹ Ona göre dilin düşünceleri örttüğünü ve dilin sınırında olan felsefenin, kritik bir felsefe olduğunu savunmaktadır. Wittgenstein, felsefi anlayışını “dil” de yakaladığını dilin açık ve anlaşılır olması gerektiğini savunmaktadır. Bu anlaşılabilirlik durumunu “olgu” üzerinde mantığın sunduğu imkânlar dâhilinde dilin sınırlılığında gerçekleşebileceğini savunmaktadır.

İkinci döneminde ise kelimelerin gündelik kullanımları ile uyuşmadığını ileri sürmektedir. Bu konudaki düşüncelerini: “*Dilin kullanımına ilişkin bilgimizi bir düzene sokmak istiyoruz: Belirli bir amaca yönelik bir düzene*” sözüyle örneklemektedir.²⁰ Wittgenstein bu yapının kusursuz ve

15 Wittgenstein, Ludwig, Tractatus. a.g.e., s.11.

16 Ludwig Wittgenstein, Tractatus, a.g.e., s.11.

17 Ludwig Wittgenstein, Tractatus, a.g.e., s.11.

18 Ceyda Yalçın, “Wittgenstein’da Dil Oyunları Kuramı ve Dil Oyunlarının Toplumdaki Yeri”, Selçuk Üniversitesi, SBE., Yüksek Lisans Tezi, 2013, Konya, s.12.

19 Ludwig Wittgenstein, Tractatus, a.g.e., s.112.

20 Ludwig Wittgenstein, «Philosophische Untersuchungen». Wittgenstein’in ikinci dönem felsefesinin

hepsinin birbiriyle uyumlu olması gerektiğini savunmaktadır. Bu uyumun da ancak dil ile mümkün olduğunu ve cümlelerin belli bir yapı kurarak düşünceyi, olguyu, isimlendirmeyi anlaşılır kılma zorunluluğundan kaynaklı olduğunu savunmaktadır. Otto Jespersen, dilin asıl özünün insan aktivitesi olduğunu ve dilin duygu ve düşünceleri aktararak insanı zorunlu bir iletişimin içine sokmaktadır. Dilin yapı olarak hem şekli hem de anlam boyutunun olduğunu ve bunların birbiriyle uyumlu olması gerektiğini dile getirmiştir. Dil, iletişim aracı olarak duygu ve düşünceleri farklı yapılarda aktarmaktadır.²¹ Diyerek dilin asıl amacının ne olduğunu ifade etmektedir.

Wittgenstein'in "Tractatus" adlı yapıtında özne yeterince gözler önüne serilmemiştir ve dilin asıl işlevi, dünyanın resmedilmesi şeklinde tanımlanmıştır. Wittgenstein, ikinci dönem felsefesinde dil ile gerçeklik arasındaki ilişkide birleştirici unsur olarak "özne"yi yani "suje"yi görmektedir. Bundan dolayı ikinci dönem felsefesinin "Dilin anlatma ve anlaşılma mekanizmalarının nasıl işlediğini tanımlama çabasında bulunmak"²² şeklinde tanımlayabiliriz. Dil'in hedefi sadece gerçekliği resmetmek değildir, bunun dışında da hedefleri vardır. Bu hedefleri dil oyunları olarak ifade etmekte ve konuyla ilgili düşüncesini "Pek çok dil oyunları vardır" sözü örneklemektedir.²³ Wittgenstein, bu duruma şöyle örnekler vermektedir; 'rica', 'teşekkür', 'lanet okumak', 'selamlamak' ve 'ibadet etmek' gibi. Bu örneklerle dildeki dil oyunlarının neler olabileceğini bizlere göstermektedir.

Wittgenstein ikinci dönemdeki anlayışına göre, bir cümlenin anlam kazanamamasının nedeni olarak cümle yapısının, gerçeklik yapısı ile uyuşup uyuşmaması olmadığını dile getirmektedir. Gerçekliğin salt resmi olarak dil gösterilemez, bunun yerine resmin ayrıntılarına bakılmalıdır veya anlam orada aranmalıdır. Wittgenstein'a göre; cümlelere anlamlarını veren özne yani "suje"dir. Çünkü "özne" konuşma yeteneğine sahiptir. Bu yetenek ile özne gerçekliğin yapısını hem kavrar hem de kavratır. Bu konudaki düşüncesini şöyle özetlemektedir: "Bir kelimenin anlamı onun dilde kullanımıdır".²⁴ Buradan hareketle kelimenin anlamını belirleyen özne ise o zaman cümlenin anlamını da belirleyen öznedir.

Wittgenstein, "Dilin unsurlarını somut araç-gereçlerle karşılaştırır".²⁵ Bir ustanın araç-gereç olmadan bir şey yapamayacağı gibi, dilin unsurları da tek başına bir şey yapamayacağını ileri sürmektedir. Bu noktada öznenin dili kullanmasına ihtiyaç duymaktadır. Ancak bu şekilde anlam kazanabileceğini ifade etmektedir. Öznenin dili tekdüze kullanma zorunluluğu yoktur; özne, daha farklı anlamlarda da kullanılabilir. Dil operasyonlarını birbirinden ayırıştırırken kullanım kuralları ile bunu sağlamaktadır. Wittgenstein'ın dil operasyonları "dil oyunları" kavramına karşılık gelir.²⁶ Ona göre; "Dil, birbirinden farklı dil oyunlarının tamamıdır ve her bir dil oyununun kendi kuralları vardır".²⁷ Bu kurallar oynama sırasında "praxis" aracılığı ile belirlenmektedir. Wittgenstein'e göre dil oyunlarının açıklaması yapılamaz. Çünkü dil oyunu, sözcükler ile nesnelere tarif edilmesine ve nesnelere anlamlandırılmasına dayanmaktadır. Bu yönüyle "dil oyunları"nın genel bir tanımı

başyapıtı sayılmaktadır. In: *Schriften I*, Frankfurt 1960, s.133.

21 Otto Jespersen, *Dilbilgisinin Felsefesi*, 1970, s. 40.

22 Wittgenstein, Ludwig, *Tractatus. a.g.e.*, s.157.

23 Ludwig Wittgenstein, «*Philosophische Untersuchungen, a.g.e.*, s.23.

24 Ludwig Wittgenstein, «*Philosophische Untersuchungen, a.g.e.*, s.43.

25 Ludwig Wittgenstein, «*Philosophische Untersuchungen, a.g.e.*, s.22.

26 Wittgenstein, Ludwig, *n Tractatus, a.g.e.*, s.155.

27 Ludwig Wittgenstein, «*Philosophische Untersuchungen, a.g.e.*, s.66.

yapılamaz.

Wittgenstein “dil oyunları”nı bir satranç oyununa benzeterek dil kurallarının tamamını “gramatik” olarak betimlemektedir. Dilin zorunluluğundan kaynaklı olarak gramatiği iki parçaya ayırır: Yüzeysel ve dikeysel. Örneklenen bu oyunda dilin hareketliliğinin de satranç hamlelerinde olduğu gibi sınırlı olduğunu ifade etmektedir. Bu hareketlilik yüzeysel gramatikte; cümle yapısı ve kelimelerin kullanım şekli ile sınırlandırılırken, dikeysel gramatikte ise kelimelerin ve cümlelerin gündelik yaşamdaki kullanımlarıyla sınırlandırıldığını belirtmektedir. Bu hareket sınırlılığı her dil oyununda farklılık göstermektedir. İkinci dönemde birden fazla dil oyunu mevcuttur. Wittgenstein’in ikinci dönem felsefesinde dini ifadelerin çoğunluğu ancak dilin unsurları doğru kullanılarak anlamlı hale gelebilir. Bu dil oyunlarından biri vardır ki o da iman ile ilgilidir. Bu konudaki düşüncelerini dil-din ilişkisi içerisinde makalede ele alınarak konuyla ilgili olarak Wittgenstein’in düşüncelerine yer verilmiştir. Ona göre dini içerikli ifadeler ile ilgili dil oyunları anlamlı kabul edilebilir. Bu durum dilin kurallarının istendiği gibi kullanılacağı anlamına gelmez, bir dil oyunu eğer kendi kurallarına göre oynanmazsa o zaman saçma olarak nitelenecektir. “*Felsefe, dilin sınırları içerisinde zihnin yapmış olduğu yanlışları keşfetme sonucuna ulaşır*”.²⁸ Kelime kullanılarak anlamını bulduğu için onu normal kullanımının dışında kullanmak yanlış olacaktır. Ona göre: “*Bizim yaptığımız kelimeleri metafizik kullanımından tekrar günlük kullanımına taşımaktır*”.²⁹ Bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi gündelik dilimizin bu dil oyunlarında kullanılacak yeterliliğinin olduğunu ve dilin sunduğu imkânlar dâhilinde bilginin, anlamın, olgunun ve mistik olanın anlaşılabilceğini savunmaktadır.

2. Dil Oyunları: Dil-Din İlişkisi

Wittgenstein’in ilk döneminde din ile ilişkili bir şeyin olması durumunda o “şey”i anlamsız bir dil olarak tanımlamaktadır. Bundan ötürü ona göre, hem felsefi cümleler hem de dinî içerikli ifadeler, uhrevî olana dair ise anlamsız durumdadır. Anlamlı olan ise olgulara ait olan ve olguları tanımlayan ifadelerdir. Dinî içerikli ifadeler ancak bir sebeple konuşulabilir. Bunun nedeni ise onun dünya içindeki gerçekliğidir. Buradan hareketle şu soruyu sorabiliriz: Tarihi ve sosyolojik olguları, dünyevî olmayanla ilişkilendirmeden nasıl dinî olgulardan ayırabiliriz? Bu sorunun cevabı olarak “*Tractatus*”da dile getirilen Tanrı’ya ait teolojik ifadelerin hepsinin anlamsız oluşudur: “*Dünyanın nasıl olduğu ve yüce-olan için hiç fark etmez. Tanrı kendisini dünyanın içinde açığa (offenbart) çıkarmaz*”.³⁰ Buradan hareketle şunu söyleyebiliriz; Wittgenstein dinî, “mistik olan” ın içerisinde değerlendirmektedir.

Wittgenstein, dinî ifadeler üzerine ya da “*söylenemeyen*” üzerine susulması gerektiğini ifade etmektedir. “*Viyana Okulu*” düşünürlerinin aksine o farklı bir alanın varlığını kabul etmektedir. “*Mistik olan dünyanın nasıl var olduğu değil, var olduğudur*”³¹ diyerek olgusal olan dünyadan bahsetmektedir. “*Dünyanın sub specie aeterni görünümü onun-sınırlandırılmış-bütün olarak görünümüdür. Dünya’nın sınırlandırılmış bütün olduğu duyumu, mistik-olandır*”.³² Wittgenstein, mistik olanın tarif edilemeyeceğini ve düşünmeyi olanaksız kıldığını ifade etmektedir. Bu

28 Ludwig Wittgenstein, „*Philosophische Untersuchungen, a.g.e., s.119.*

29 Ludwig Wittgenstein, „*Philosophische Untersuchungen, a.g.e., s.116*

30 Ludwig Wittgenstein, „*Tractatus, a.g.e., s.32.*

31 Ludwig Wittgenstein, „*Tractatus, a.g.e., s.66.*

32 Ludwig Wittgenstein, „*Tractatus, a.g.e., s.66.*

yönüyle mistik olanın mantıkla açıklanamayacağını ifade etmektedir. Dil, onun hakkında mantıklı önermeler sunamaz. Mistik olanın duygu ile ilişkilendirilebileceğini dilin onu ifade etmeye gücünün olmadığını dile getirmektedir. Bu duygu halinin sezgiye dayalı olduğunu ve akılla idrak edilemeyeceğini söylemektedir.

İman konusunda Wittgenstein, dinî iman ile aklî imanı birbirinden ayırmaktadır. Ona göre, dinî iman aklın bir problemi olamayacağı için, akıl ile birlikte ele alınamaz.³³ “*Lectures on Religious Belief*”’in temel tezi; dinî imanın, alışılmış gündelik imandan farklı olduğu yönündedir.³⁴ Bu farklılık dilsel ifade biçiminde açıkça görülmektedir.³⁵ “*A/e inanıyorum (dinî iman)- inanıyorum ki... (alışılmış gündelik iman)*”. Wittgenstein’in vermiş olduğu bu örneklerden yola çıkarak, kesin olmaması ile birlikte, dinî imanın nesnesinin uhrevî olan ile ilgili olduğunu söyleyebiliriz; iki iman alanı arasındaki belirgin farklılık burada kendini göstermektedir. Dinî imanın nesnesi, alışılmış gündelik imanın da nesnesi olma durumuna sahiptir. Ancak nesnesi konumuna gelmesi durumunda, aynı kelimeler kullanılsa bile farklı bir semantik anlam içerisine girmekte ve tanım olarak “*semantik farklılığı*” gösterebiliriz.³⁶ Güçlülük noktasında iki iman karşılaştırıldığında: “*Bir imanın gücü bir acının şiddetiyle kıyas edilemez*” demektir.³⁷ Buna karşın: “*Kişinin söylediği bir imanın gücü için bir ölçüt değildir*”.³⁸ Temel ölçü bir kişinin imanı için ne risk etmiş olduğu, eylemde bulunurken bu imana ne ölçüde değindiği ve sahip olduğu imanın yaşamını ne derecede etkilediğidir.

Bu temel ölçütler göz önünde bulundurulduğunda dinî imanın gündelik imandan daha güçlü olduğunu düşüncesi felsefeciler tarafından tartışılmaktadır. Diğer taraftan gündelik iman da gündelik yaşamımızda eylemlerimiz üzerinde dinî imanın etkilediği kadar olmasa da etkilediğini söyleyebiliriz. Ama gündelik imanın etki derecesi yaşamımızın tamamını düzenleyecek ve etkileyecek kadar değildir. Ancak dinî iman için bunu söyleyebiliriz. Bu durumu dil oyunu çerçevesinde ele aldığımızda: Bir dil oyunu kendi içinde yapılan ister formel bir hata durumunda ya da isterse dilsel veya gramatik düzeyde yapılan bir hata durumunda, dil oyununu dil oyunu olma durumunun dışında bırakamaz. Bu konudaki düşüncelerini: “*Şöyle ki; bu tarz bir dil oyunu insanın aşkınla olan ilişkisini ifade etmeyi amaçlamaktayken, kullandığı dilsel formlar ve malzemeler içkin olana, dünyevi olana ilişkindir.*” Bundan dolayı dinî bir dil oyunu, dinî olmayan birden fazla dil oyununun birleşerek daha farklı bir bağlamda ele alınmasıdır” diyerek örneklemektedir.³⁹ Konuyla ilgili olarak tartışılan diğer bir konu da “dinî imanın aklîliği” meselesidir. Wittgenstein’e göre B. Russell ve din adamlarının dinî imana çok fazla zarar verdiği görüşündedir.⁴⁰ Bu zarar B. Russell ve din adamlarının dinî imanın aklîliğini sorgulamalarının sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu

33 Achim ENGSTLER, “*Hier muss man von etwas ergriffen und umgedreht werden. Wittgenstein über religiösen Glauben*”, In: *Nachmetaphysisches Denken*, hrg. von Forum für Philosophie, 1986, s. 115.

34 A. Engstler, *a.g.e.*, s. 116.

35 A. Halder, *Auf der Suche nach dem verborgenen Gott*. Düsseldorf, 1987, s. 115.

36 A. Grabner-Haider *Vernunft und Religion. Ansätze einer analytischen Religionsphilosophie*, Köln, 1978, s. 187.

37 Ludwig, Wittgenstein, *Lectures on Religious Belief*», *a.g.e.*, s.54.

38 Ludwig, Wittgenstein, *Lectures on Religious Belief*», *a.g.e.*, s.54.

39 F. Portmann, *Religion und Vernunft. Eine Rekonstruktion von Wittgensteins Religionsphilosophie*. In: *Religion und Vernunft: Philosophische Analysen*, s.142.

40 Maurice O’Connor DRURY, *Gespräche mit Wittgenstein*. In: Rush RHEES (Ed.), *Ludwig Wittgenstein. Porträts und Gespräche*, Frankfurt, 1987, s. 148.

tartışmada bir taraf dinî imanda aklîliğin olduğunu ileri sürerken diğer taraf tam tersini savunmuştur. Wittgenstein'a göre dinî imanın aklîliğinin ölçütü; “*Bir imanın gücünün, ispatlama derecesi ile olan ilişkisidir. Bu ilişki de bir orantı söz konusuysa iman aklîdir*”⁴¹ Dolayısıyla gündelik iman bu ölçüye uyar iken dinî iman uymamaktadır. Bu noktada başka bir ölçü devreye girer, o da güçlülük ve ilişki noktasında öznenin bir şeyleri riske atma durumudur. Buradan hareketle dini imanın aklîlik ölçütünün farklı olduğunu söyleyebiliriz.

Wittgenstein, ikinci döneminde, dinî imanın rasyonel olmadığı düşüncesindedir. Burada dayanak noktası olarak gösterilen: Dinî iman, dikeysel gramatik olarak çelişik olan bir dil oyunu ile kendini göstermez. Wittgenstein açısından dinî ifadeler vardır. Dinî ifadelerle iman konusu, gramatik ve çelişik bir dil oyunu üzerine kurulduğundan aklîlik ölçütüne ters düştüğü düşüncesine sahiptir.

“*Tractatus*” adlı eserde “Üzerine konuşmadığımız şeyler hakkında susmamız gerek”⁴² diyerek aslına Wittgenstein susulması gereken sınırı bizlere çizmekte ve bu konuları “söylenemeyen” olarak tanımlamaktadır. Anlamın bir resim olarak ortaya çıkabileceğini ve olguların resimlerini yaparak belli tasarımlara ve nesne durumlarının ifadelerini yapabileceğimizi söylemektedir. Tasarımların nesnelere uygunluğuna “doğru” uygun olmayanlara “yanlış” olarak karar verebileceğimizi söylemektedir.⁴³ Çizilen bu resim; nesne durumlarının ve dilin sınırlılığının olanaklılığını ortaya koyarak gerçekliğimizin resminin çizilebileceğini bizlere söylemektedir. Dünyanın ve mantığın sınırlılığı da bu olanaklı durumun bir sonucu olarak değerlendirilmelidir. Dünyanın matematiksel bir yapı olduğunu ve bu yapı ancak “ideal bir dil” bir dille örneklenmelidir. Üzerine konuşulmayacak olgular var ise susulmalı ve bunun ancak dil ile başarılabilirliğine inanmak gerektiğini ifade etmektedir. Gündelik dilin bu mantıksal dizilime uygun olduğunu ve bu dille de bu dünyanın kurulabileceğini söylemektedir. Dünyayı tek tek değil bütün bir olgu olarak değerlendirmek gerektiğini ve bu dünyanın anahtarlarının kelimeler olduğunu ve cümlelerin bir bağlam oluşturarak yargı ve anlam bildirdiğini dile getirmiştir. Kurulacak bu dünyanın olguların toplamı olduğunu ve cümlelerin toplamının⁴⁴ da dil olduğunu ifade etmiştir. Bu sınır söylenebilen ve söylenemeyenin sınırıdır. Bu sınırı dil çizmektedir. Kelimelerin sembol karşılıklarının olduğunu ve cümle içinde anlam kazandığını söylemektedir. Wittgenstein, bu dünyadan bir tasarım olarak söz edilebileceğini ama metafizik alanındaki söylemlere doğru ve yanlış diyemeyeceğimiz için bu konular hakkında konuşmayı saçma bulduğunu ve üstüne konuşulamayan şeyler hakkında susulması gerektiğini ve bu konuların ancak “dil oyunları”yla” çözülebileceğini bizlere ifade etmektedir.

Sonuç

Wittgenstein, “*Tractatus*” eserinde felsefî sorunları mantıksal açıdan çözmekte ve dilin sınırlarının ne olduğunu bizlere göstermektedir. O, gündelik dilde konuşulan kelime ve cümle yapılarıyla felsefî sorunları çözerken dilin yanlış kullanımından kaynaklı gramer kurallarının olduğunu ve dilin doğru kullanılması gerektiğini savunmaktadır. Dilin bu doğru kullanımını tamamen gramatikal olduğunu ve belli bir uyum içerisinde gerçekleşmesi gerektiğini savunmaktadır. Yoksa bu yanlış kullanımların felsefî problemler yaratacağını ifade etmektedir.

41 A. Engstler, *a.g.e.*, s122.

42 Ludwig, Wittgenstein, *Tractatus*, *a.g.e.*, s.54.

43 A. Utku, *Wittgenstein’de Resim Kuramı ve Metafizik*, İstanbul, 1996, s. 57.

44 Ö. N. Soykan, *a.g.e.*, s. 53.

Bu durumu aşmak için bizlere “İdeal dil” yaratmanın zorunlu olduğunu ve bunun ancak dilin mantıksal formunun doğru kullanımıyla aşılabileceğini söylemektedir. Üzerine konuşulması gereken felsefi problemlerin olgusal olduğunu ve dille anlatamayan bu ifadelerin metafiziğin alanına girdiğini söylemektedir. Metafizik alanına giren konuların konuşulamayacağını konuşulsa dahi bir tasarımla örneklenebileceğini ve bunun da o konuyu anlatmada yetersiz olduğunu ifade etmektedir. Wittgenstein’e göre bir “şey” hakkında konuşmak o “şey” in resmini yapmakla aynı manaya gelmektedir. Bu durum “söylenemeyen” inin sınırında olduğu dilsel bir oyundur. Bu dilsel sınır ifade edilemeyen sınırdır ve burada susulması gerekmektedir.

Dilin ve düşüncenin sınırlarının çizdiği “*Tractatus*” adlı eserde felsefi problemlerin kaynağının dilin yanlış kullanımından kaynaklı olduğunu ve çözümünün de kelimeleri ve cümleleri doğru kullanmak gerektiğini söylemektedir. Bunun belli bir uyumla gerçekleştiğini ve buna imkân verenin de dilin kullanımından kaynaklı kendi sınırının olduğunu ifade etmektedir. Dilde önemli olanın bu düşünceyi ve kavramı karşımızdaki kişiye doğru anlatmak ve anlaşılır olmaktır. Bu da ancak idealize edilen bir dille mümkündür. Anlatılmayan konuların metafiziğin alanına girdiği ve bu konularda susulması gerektiğini söylemektedir. Felsefenin kesin bir sonuçtan ziyade “sorgulanan felsefeyi” sistematik hale getirerek bu problemlere “dil oyunları” tartıştırmak gerektiğini ifade etmektedir.

Kaynakça

Aliy, Abdurrahman. (2005) *Wittgenstein Felsefesinde Din Dili ve Dinî İman*, Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 5, Sayı 1, Ocak-Haziran.

Chomsky, N. (2011). *Dil ve Zihin*, Çev. Ahmet Kocaman, Bilge Su Yayınları, Ankara.

Çakmak, C. (2013). *Wittgenstein’da Dil ve Felsefe İlişkisi*, İstanbul.

Demir, N. (2010). *Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım*, Nobel Yay., İstanbul.

Drury, M. O’Connor (1987). *Gespräche mit Wittgenstein*. In: Rush RHEES (Ed.), Ludwig Wittgenstein. Porträts und Gespräche. Frankfurt.

Engstle, A. (1986). *Hier muss man von etwas ergriffen und umgedreht werden. Wittgenstein über religiösen Glauben*. In: *Nachmetaphysisches Denken*, hrg. von Forum für Philosophie.

Grabner-Haider, A. (1978). *Vernunft und Religion. Ansätze einer analytischen Religionsphilosophie*, Köln.

Halder, A. (1987). *Auf der Suche nach dem verborgenen Gott*, Klaus KIENZLER, Joseph MÖLLER (Ed.), Düsseldorf.

Jespersen, O. (1970). *Dilbilgisinin Felsefesi The Philosophy of Grammar*, S. 40, University of Chicago Press, Chicago.

Portmann, F.(1986). *Religion und Vernunft.Eine Rekonstruktion von Religionsphilosophie*. In: *Religion und Vernunft: Philosophische Analysen Studia Philosophica*.

Rızvanoğlu, E. (2016). *Wittgenstein’in Özel Dil Eleştirisi Bağlamında Kartezyen Geleneğe İtirazı*, Düşünme Dergisi, S: 8., Mart.

Soykan, Ö. N. (1995). *Felsefe ve Dil: Wittgenstein Üstüne Bir Araştırma*, Kabalcı Yay.,

İstanbul.

Soykan, Ö. N. (2002). *Wittgenstein Felsefesi: Temel Kavram ve Sorunlar*. Cogito, 33, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Utku, A. (2004). *Ludwig Wittgenstein Erken Döneminde Dilin Sınırları ve Felsefe*, Atatürk Üniversitesi, SBE., Erzurum.

Wittgenstein L. (1918). *Tractatus Logico-Philosophicus*, Çev: O. Auroba, YKY Yay. İstanbul.

Wittgenstein L. (2004). *Philosophical Grammer*, Oxford: Blackwell Publishing.

Wittgenstein L. (2004). *Philosophical Investigations: The German text, with Revised English Translation*, Çev: G. E. M. Anscombe, Oxford: Blackwell Publishing.

Wittgenstein L. (2007). *Felsefi Soruşturmalar*, Çev. Haluk Barışcan, Metis Yay., İstanbul.

Wittgenstein L. (2009). *Kesinlik Üstüne+Kültür ve Değer*, Çev. Doğan Şahiner, Metis Yayınları, İstanbul.

Yalçın, C. (2013). *Wittgenstein'da Dil Oyunları Kuramı ve Dil Oyunlarının Toplumdaki Yeri*, Selçuk Üniversitesi, SBE., Yüksek Lisans Tezi, Konya.